

STORIA DELL'ARTE MEDIOEVALE (MINIATURA)

Prof.ssa Sonia Chiodo
Aa 2019-2020

Modulo B: La vocazione interdisciplinare
del libro manoscritto: materiali, scrittura, testo e pittura.

Lezione erogata in modalità «a distanza» per emergenza Covid-19

All'origine del libro manoscritto: dal **volumen** di papiro o pergamena al **codice**

Stile del Papiro

Papiro di Eudosso, Parigi,
Louvre (P. Par. 1), Il sec. AC

Weitzmann

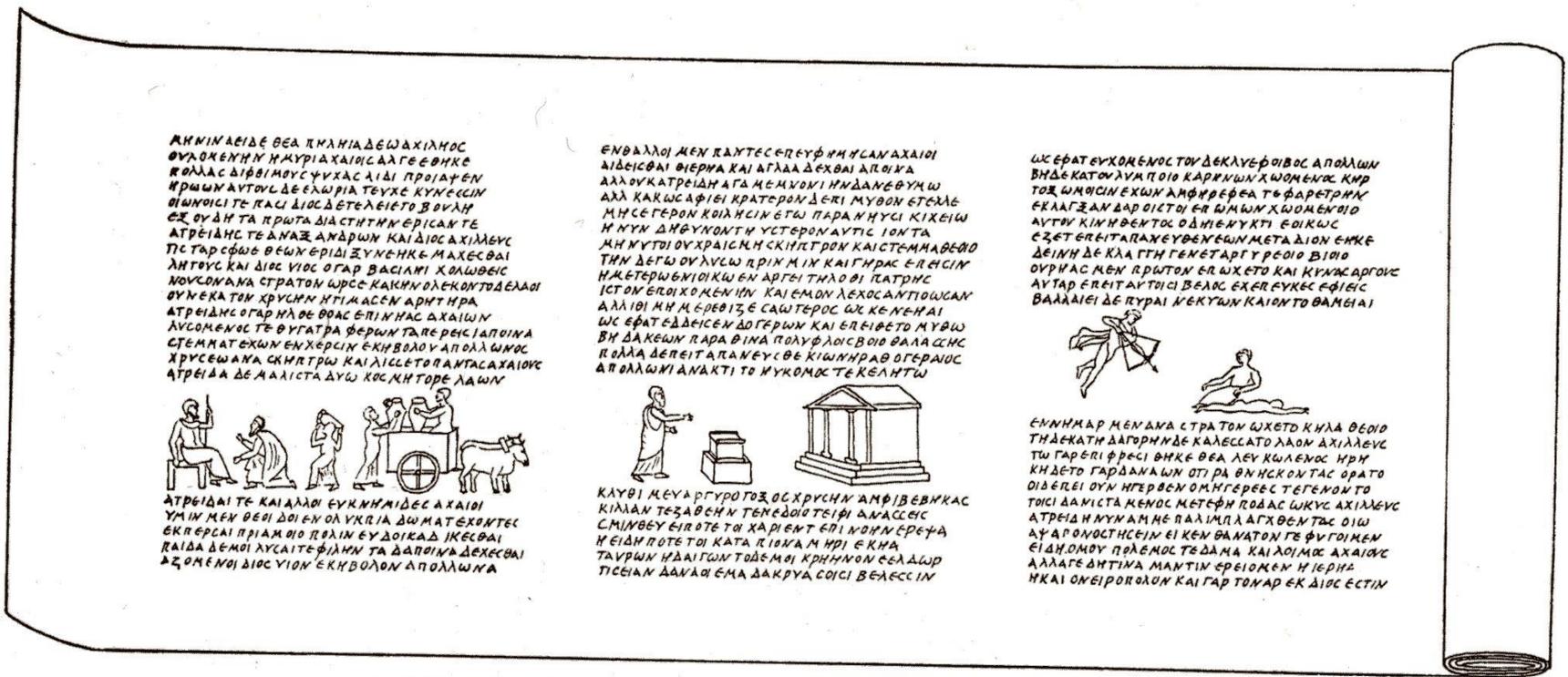
Ricostruzione di un rotolo dell'Iliade del I sec. aC

28 righe di scrittura medie

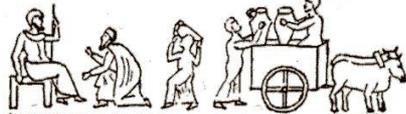
1 illustrazione per colonna tratta dalla Tavole Iliache

30 min. x ogni libro

Totale di 720 miniature per l'intero ciclo in 24 rotoli

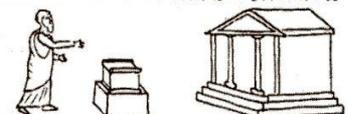

ΑΚΗΝΗΑΕΙΔΕ ΒΕΑ ΠΗΛΗΙΑΔΕΩ ΑΧΙΛΛΗΟΣ
 ΘΥΛΟΚΕΝΗΝ Η ΜΥΡΙΑΧΑΙΟΙΣ ΑΛΓΕ ΕΘΗΚΕ
 ΡΟΛΛΑΣ ΔΙΦΘΙΜΟΥΣ ΨΥΧΑΣ ΑΙΔΙ ΠΡΟΪΨΕΝ
 ΗΡΩΩΝ ΑΝΤΟΥΣ ΔΕ ΕΚΩΡΙΑ ΤΕΥΧΕ ΚΥΝΕΣΣΙΝ
 ΘΩΝΟΙΣΙ ΤΕ ΠΑΥ ΔΙΟΣ ΔΕ ΤΕ ΛΕΙΕΤΟ ΒΟΥΛΗ
 ΕΞ ΟΥ ΔΗ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΔΙΑΣΤΗΤΗΝ ΕΡΙΣΑΝ ΤΕ
 ΑΤΡΕΙΔΗΣ ΤΕ ΔΗΝΑΞ ΑΝΔΡΩΝ ΚΑΙ ΔΙΟΣ ΑΧΙΛΛΕΥΣ
 ΤΙΣ ΤΑΡΣΕΩΣ ΘΕΩΝ ΕΡΙΔΙΣΥΝΕΗΚΕ ΜΑΧΕΣΘΑΙ
 ΛΗΤΟΥΣ ΚΑΙ ΔΙΟΣ ΝΙΟΣ ΟΓΑΡ ΒΑΣΙΛΗΙ ΧΟΛΩΘΕΙΣ
 ΝΟΥΣΟΝΑΝΑ ΣΤΡΑΤΩΝ ΩΡΟΣ ΚΑΚΗΝ ΟΛΕΚΟΥΤΟ ΔΕΛΑΙ
 ΟΥΝ ΕΚΑ ΤΩΝ ΧΡΥΣΜΗΝ ΗΤΙΜΑΣΕΝ ΑΡΗΤΗΡΑ
 ΑΤΡΕΙΔΗΣ ΟΓΑΡ ΗΛΘΕ ΘΡΑΣ ΕΠΙ ΝΗΑΣ ΑΧΑΙΩΝ
 ΛΥΣΟΜΕΝΟΣ ΤΕ ΘΥΓΑΤΡΑ ΦΕΡΩΝ ΤΑ ΠΕ ΡΕΙΣΙΑ ΠΟΙΝΑ
 ΣΤΕΜΜΑΤΕΚΩΝ ΕΝ ΧΕΡΣΙΝ ΕΚΗ ΒΟΛΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ
 ΧΡΥΣΕΩΝΑ ΣΚΗΠΤΡΩ ΚΑΙ ΛΙΣΣΕΤΟ ΠΑΝΤΑΣ ΑΧΑΙΟΥΣ
 ΑΤΡΕΙΔΑ ΔΕ ΜΑΛΙΣΤΑ ΔΥΟ ΚΟΣΚΗΤΟΡΕ ΛΑΩΝ

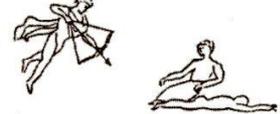
ΑΤΡΕΙΔΑΙ ΤΕ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΕΥΚΗΝΗΙΔΕΣ ΑΧΑΙΟΙ
 ΥΜΗΝ ΜΕΝ ΘΕΟΙ ΔΟΙΕΝ ΟΛΥΚΡΙΑ ΔΩΜΑΤΕΧΟΥΤΕΣ
 ΕΚ ΠΕΡΣΑΙ ΠΡΙΑΜΙΘΙΟ ΡΩΛΗΝ ΕΥΔΟΙΚΑΔ ΙΚΕΣΘΑΙ
 ΡΑΙΔΑ ΔΕ ΜΟΙ ΛΥΣΑΙΤΕ ΦΙΛΗΝ ΤΑ ΔΑΠΟΙΝ' ΑΔΕΧΕΣΘΑΙ
 ΑΖΟΜΕΝΟΙ ΔΙΟΣ ΥΙΟΝ ΕΚΗ ΒΟΛΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΑ

ΕΝΘΑΛΛΟΙ ΜΕΝ ΠΑΥΤΕΣ ΕΠΕΥΦΗΝ ΗΣΑΝ ΑΧΑΙΟΙ
 ΑΙΔΕΙΣΘΑΙ ΘΙΕΡΜΑ ΚΑΙ ΑΓΓΑΛΑ ΔΕΧΘΑΙ ΑΠΟΙΝΑ
 ΑΛΛΟΥ ΚΑΤΡΕΙΔΗ ΑΤΑ ΜΕ ΜΟΝΟΙ ΗΜΔΑΝΕΘΥΜΩ
 ΑΛΛ ΚΑΚΩΣ ΑΦΙΒΙ ΚΡΑΤΕΡΟΝ ΔΕΚΙ ΜΥΘΩΝ ΕΤΕΛΛΕ
 ΜΗ ΣΕ ΓΕΡΟΝ ΚΟΙΛΗΣΙΝ ΕΤΩ ΠΑΡΑ ΝΗΥΣΙ ΚΙΧΕΙΩ
 Η ΝΥΝ ΔΗ ΘΥΝΟΝΤΗ ΥΣΤΕΡΟΝ ΑΥΤΙΣ ΙΟΝΤΑ
 ΜΗ ΝΥΤΩΙ ΟΥΧΑΙΣ ΜΗ ΣΚΗΠΤΡΩΝ ΚΑΙ ΣΤΕΜΜΑΘΕΘΩ
 ΤΗΝ ΔΕ ΓΩ ΟΥ ΛΥΣΩ ΠΡΙΝ Μ' ΙΧ ΚΑΙ ΓΗΡΑΣ ΕΛΘΗΣΙΝ
 Η ΚΕΤΕΡΩ ΚΙΟΙΚΩ ΕΝ ΑΡΤΕΙ ΤΗΛΟ ΘΙ ΠΑΤΡΟΣ
 ΙΣΤΟΝ ΕΠΟΙΧΟ ΚΕΝΗΝ ΚΑΙ ΕΜΟΝ ΛΕΧΟΣ ΑΝΤΙΠΩΣΑΝ
 ΑΛΛ' ΙΘΙ ΜΗ Μ' ΕΡΕΘΙΣΕ ΣΑΥΤΕΡΟΣ ΩΣ ΚΕ ΜΕ Η ΑΙ
 ΩΣ ΕΦΑΤ ΕΔΔΕΙΣΕΝ ΔΟΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΕΛΕΙΘΕΤΟ ΜΥΡΩ
 ΒΗ ΔΑ ΚΕΩΝ ΡΑ ΡΑ ΘΙΝΑ ΠΟΛΥΦΛΟΙΣ ΒΟΙΟ ΒΑΛΑΣΧΗΣ
 Ρ ΑΛΛΑ ΔΕ ΠΕΙΤ ΑΠΑΝΕΥΣΘΕ ΚΙΩΝΗΡΑΘ ΟΓΕΡΑΙΟΣ
 ΑΠΟΛΛΩΜΙ ΑΝΑΚΤΙ ΤΟ ΝΥΚΟΜΟΣ ΤΕ ΚΕΛΗΤΩ

ΚΛΥΘΙ ΜΕΓΑΡΓΥΡΟΤΟΞΟΣ ΧΡΥΣΗΝ ΑΜΦΙΒΕΒΗΚΑΣ
 ΚΙΛΛΑΝ ΤΕΣ ΘΕΩΝ ΤΕΝΕ ΔΟΙΣ ΤΕ ΦΙ ΔΑΝΑΣΣΕΙΣ
 ΣΜΙΝΘΕΥ ΕΙΡΟΤΕ ΤΩ ΧΑΡΙΕΤ' ΕΠΙ ΝΟΜΩΝ ΕΡΕΦΑ
 Η ΕΙΔΗ ΠΟΤΕ ΤΟΙ ΚΑΤΑ ΡΙΒΑΝΑ ΜΗΡΙ ΕΚΗΝΑ
 ΤΑΥΡΩΝ Η ΔΑΙΓΩΝ ΤΟΔΕ ΜΟΙ ΚΡΗΝΝΟΝ ΣΕΛ ΔΩΡ
 ΤΙΣΙΑΝ ΔΑΝΑΘ' ΕΜΑ ΔΑΚΡΥΑ ΣΟΙΣΙ ΒΕΛΕΣΣΙΝ

ΩΣ ΕΦΑΤ ΕΥΧΟΚΕΝΟΣ ΤΩΝ ΔΕ ΚΛΥΘΕ ΦΟΙΒΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝ
 ΒΗΔΕ ΚΑΤΟΝ ΛΥΜΠΟΙΟ ΚΑΡΚΗΝΩΝ ΧΩΜΕΝΟΣ ΚΗΡ
 ΤΟΞΩΜΟΙΣΙΝ ΕΚΩΝ ΑΜΦΙΦΕΒΕ ΤΟ ΦΑΡΕΤΡΗΝ
 ΕΚΑΛΑΞΑΝ ΒΑΡΟΙΣ ΤΟΙ ΕΡΩΜΩΝ ΧΩΜΕΝΟΣ
 ΑΥΤΩΝ ΚΙΝΗΘΕΚΤΟΣ Ο ΔΗ ΜΕ ΝΥΚΤΙ ΕΟΙΚΩΣ
 ΣΖΕΤ ΕΡΕΙΤΑ ΠΑΧΕΥΘΕΝΕΩΝ ΜΕΤΑ ΔΙΩΝ ΕΗΚΕ
 ΔΕΙΝΗ ΔΕ ΚΛΑΓΓΗ ΓΕΝΕΤ' ΑΡΓΥΡΕΟΙΟ ΒΙΘΙΟ
 ΟΥΡΗΑΣ ΜΕΝ ΠΡΩΤΟΝ ΕΡΩΧΕΤΟ ΚΑΙ ΚΥΝΗΣ ΑΡΓΟΥΣ
 ΑΥΤΑΡ ΕΡΕΙΤΑΥΤΟΙΣΙ ΒΕΛΑΣ ΕΚΕΡΕΥΚΕΣ ΕΦΙΕΙΣ
 ΒΑΛΛΑΙΕΙ ΔΕ ΠΥΡΑΙ Ν' ΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΟΝΤΟ ΘΑΜΒΙΑΙ

ΕΝΗΗΜΑΡ ΜΕΝ ΑΝΑ ΣΤΡΑΤΩΝ ΩΧΕΤΟ ΚΗΛΑ ΘΕΟΙΟ
 ΤΗ ΔΕ ΚΑΤΗ ΔΑΓΟΡΗΝ ΔΕ ΚΑΛΕΣΣΑΤΟ ΛΑΟΝ ΑΧΙΛΛΕΥΣ
 ΤΩ ΓΑΡ ΕΙΦΙΦΡΕΣΙ ΘΗΚΕ ΒΕΑ ΔΕΥ ΚΟΛΕΝΟΣ ΗΡΗ
 ΚΗ ΔΕΤΟ ΓΑΡ ΔΑΝΑΩΝ ΟΤΙ ΡΑ ΘΗ ΗΣΚΟΝ ΤΑΣ ΟΡΑΤΟ
 ΟΙΔΕ ΠΕΙ ΟΥΝ ΗΓΕΡΒΕΝ ΟΜΗΤΕΡΕΣ ΤΕ ΓΕΝΟΜΤΟ
 ΤΟΙΣΙ ΔΑΜΙΣΤΑ ΚΕΝΟΣ ΜΕΤΕΦΗ ΡΟΒΑΣ ΩΚΥΣ ΑΧΙΛΛΕΥΣ
 ΑΤΡΕΙΔΗ ΝΥΝ ΑΜΗΕ ΠΑΛΙΜΠΛΑΓΧΘΕΝ ΤΩΣ ΟΙΩ
 ΑΥΑΡ ΟΝΟΣΤΗΣΕΙΝ ΕΙ ΚΕΝ ΘΑΝΑΤΟΝ ΓΕ ΦΥΓΟΙ ΜΕΝ
 ΕΙ ΔΗ ΟΜΩΝ ΠΡΑΕΜΟΣ ΤΕ ΔΑΜΑ ΚΑΙ ΛΟΙΜΟΣ ΑΧΑΙΩΣ
 ΑΛΛΑ ΓΕ ΔΗ ΤΙΝΑ ΜΑΝΤΙΩΝ ΕΡΕΙΟΚΕΝ Η ΙΕΡΗ
 Η ΚΑΙ ΟΝΕΙΡΟΡΟΛΟΝ ΚΑΙ ΓΑΡ ΤΩΝΑΡ ΕΚ ΔΙΟΣ ΕΣΤΙΝ

Figura A - Ricostruzione di un rotolo dell'Iliade del I secolo a.C.

FORMON SUAVARIIBUS MODIS MOVENI RE MI NA LCA

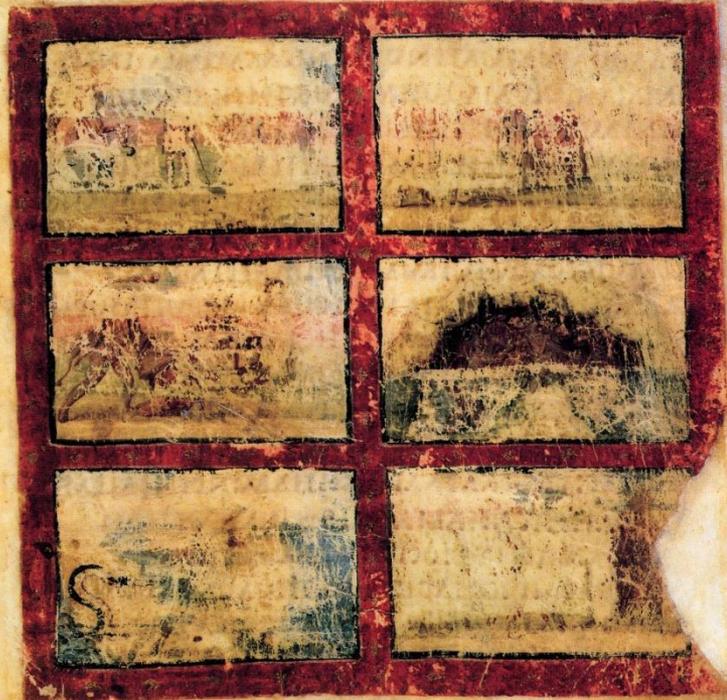
MINORVM SATYRORVM ET SILEMORVM DELECTATIO.
POEIRI MASTRACOSI ODIGNATA EST LUDERE REVERSV
NOSIRANEGIRMBVIT SILVISHABITARE THALIA
CUM CANE REM REGES ET ROELIACYNITHIVS AURE
VELLITEMONVIT PASI OREM ITY REPTINGVIS
LASCERE OPORTET OVES DEDUCTUM DICERE CARMEN
NUNCIGONAM QVESVPTIBI ERVNT QUID DICERE LAVDIS
VAREIVASCVTIANE ET RIS TIA CONDIRE BELLA

Roma o
Ravenna, VI
secolo, I
metà

Virgilio
Romano,
Bibl. Vat., ms.
Vat. Lat. 3867
(Virgilio), fol.
14r

NEQUIVITINTIOTELOPESITURKANNANASSIS
CUALROEIRANNIALLITMIRINISFOLLIBUSMURAS
ACCIRIUNTREDDUNTIQVEALISIRIDENTINTINGUNT
ALAMACUGEMITINTOSITISINCUDIBUSANTRUM
ILLISINTRESESIMAGNAUIBRACCHINTOLLUNT

[Virgilio Vaticano](#), Bibl. Vat., ms. Vat. Lat. 3225, ff. 1 (sei scene dalle Georgiche), 8v (il lavoro dei Ciclopi)

Sono rimasti 76 fogli con 50 illustrazioni, in origine erano 440 fogli circa con 280 illustrazioni

ORSI ANE PINE QVIS HORTOS QUAE CURA COLENDI
ORNARE ET CANEREM BLERI QUEROS ARINCE STI
QUOQ MODO POTIS GAUDERENT IN TIBARIUS
TU IADIS ANI ORIA TORTUS QUAE HERBAM
RESCEIT IN UENTRE NICUCUMIS NEC SERA COMANTI
NARCIS SUMA UTI ENITIN COLSSEIUM IN ACANTHI
ALLENIS HEDERAS ITA MANTIS LITORN MYRTOS

Virgilio Vaticano, ff.
7v (il vecchio di
Corico describe la
sua semplice vita),

CONVERTANT PRIMA IMPERIO PHRYGIISQUE FUTURUM
 SIN MANIBUS VESTRIS VESTRAM ASCINDISSET IN URBEM
 ULTRONSIA MAGNO BELICE AD MOIN ABILLO
 VENTURAM ET NOSTRO SENI TA MANERINE POTIS
 TALIBUS IN SIDI SPERITURUQ' ARTES IN ONIS
 CREDITARE SCITIQ' DOLIS LACRIMIS QUI CONCTIS
 QUOS NE QUI IT DIDI SNECCLARISEUSACHILLIS
 NON ANNI DOMUERE DICIA NON MILLE CARINAE

Virgilio Vaticano, ff. 13 (Enea ed Ecate davanti a Cartagine in costruzione), 18v (Laocoonte è attaccato dai serpenti mentre sacrifica un toro)

Sant'Agostino scrive al vescovo Peregrino giustificandosi per il tipo di supporto usato, forse un fascicolo.

Sant'Agostino, Lettere, No. 172 (171), (414-416 d. C.)

ALIPIO E AGOSTINO INVIANO CRISTIANI SALUTI A PEREGRINO,
BEATISSIMO SIGNORE, FRATELLO RISPETTOSAMENTE CARISSIMO E
COLLEGA NELL'EPISCOPATO

1. Abbiamo inviato una lettera a Massimo, persona di riguardo e nostro fratello, convinti che sarà assai lieto di riceverla. Tu però, alla prossima occasione che ti sarà possibile trovare, usaci la gentilezza di risponderci se siamo riusciti a trarne qualche profitto. Egli dovrebbe sapere che ai nostri amici non solo laici ma anche vescovi siamo soliti scrivere lettere prolisse nella stessa maniera con cui è stata scritta quella inviata a lui, affinché le si possano scrivere comodamente e le si possa tenere più comodamente quando le si leggono; vorremmo evitare ch'egli, ignorando questa nostra abitudine, pensasse che gli abbiamo fatto un affronto.

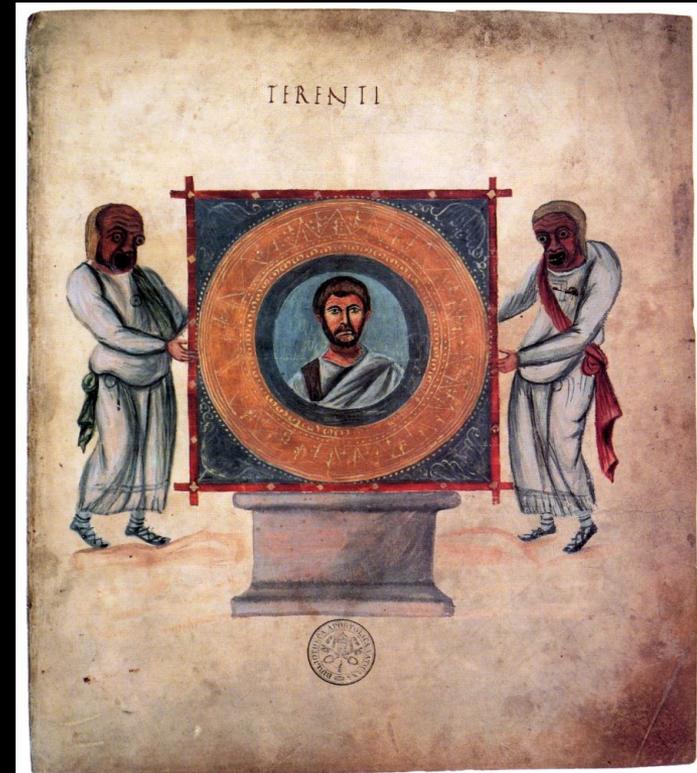
I sec. dC

-libelli membranacei

Marziale (fine I sec. d. C.): Epigrammi (14, 186):

Quam brevis immensum cepit membrana Maronem!
Ipsius vultus prima tabula gerit

Terenzio, Commedie, Vat. Lat. 3868 (sec.
IX)

Lo studio del libro antico e tardoantico è uno studio di tipo archeologico.

Terenzio (200-150 aC circa). Le sue sei Commedie vennero tutte rappresentate tra il 166 e il 160 aC. Oggi sono note solo attraverso trascrizioni di epoca carolingia.

Influsso dello «stile del papiro»

MISYS
ANCILLA

PAMPHILUS
ADULESCENS

CLARINUS
II

DAVUS
SERVUS

*Exgrediens misys
a gliaerion missa
atquerend pa
phila. & ad se
uiberon uem
re. hoc se
cum uel
potius
adap
sa do
mnia
suam
dicit
hac*

*egrediens in r. s. i. a. g. l. r. c. e. r. i. o.
missa dicebat*

MYS iam ubi ubi erit inuentum. tibi curabo & in mecum adductum tuum pamphilum; tum modo
com. c. u. nom. in declinabile blandem sensu habent dolore
 animem inolite macerare; **PAM** ^{affeciuose} mysis **MYS** quid est hem pamphile optime mihi te
ore offeris; **PAM** quid est; **MYS** ^{domine} orare iussit. si se ames fera iam ut ad se uenias. uidere aut te cupese;
dolendo quilla misera hoc est **PAM** ^{reuerent} ubi per uobis malum intertas erit. sic in me atq; illam ^{tuofenito} operata ^{odauc} tua nunc ^{medglycomu} miseris sollicita

Prudenzio (348-post 407),
 Psicomachia, Paris, BN lat. 8085
 (Codice di epoca carolingia).
 Poema epico di argomento
 cristiano: lotta tra le virtù cristiane e
 i vizi.

Fascicolo: unità di base del codice

Terminologia della Scuola Vaticana (dalla paleografia greca)

Bifoglio: intero, piegato si ottengono 2 fogli.

Binione = 4 fogli

Ternione = 6 fogli

Quaternione = 8 fogli

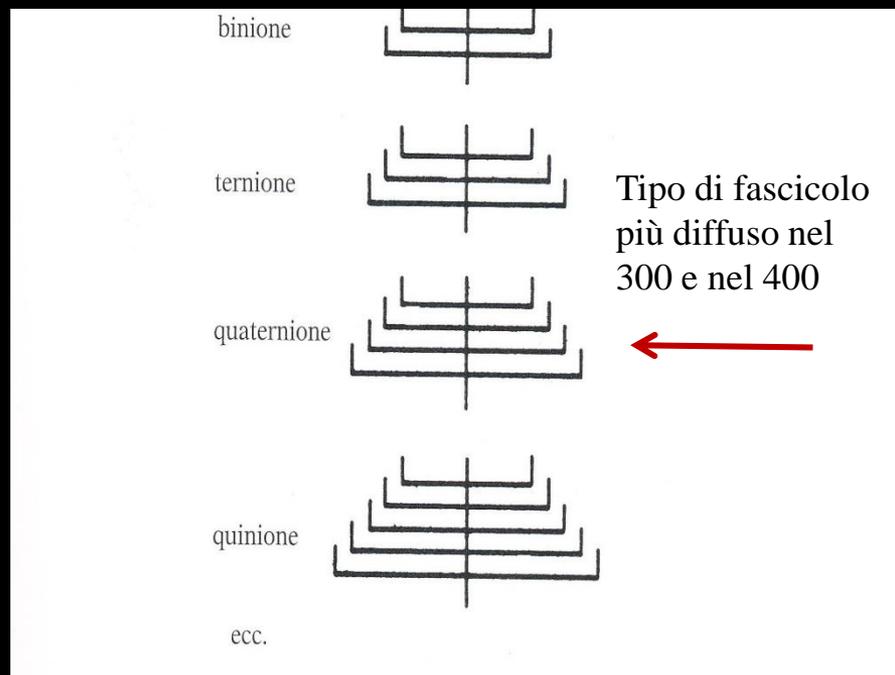
Quinione = 10 fogli

Senione = 12 fogli

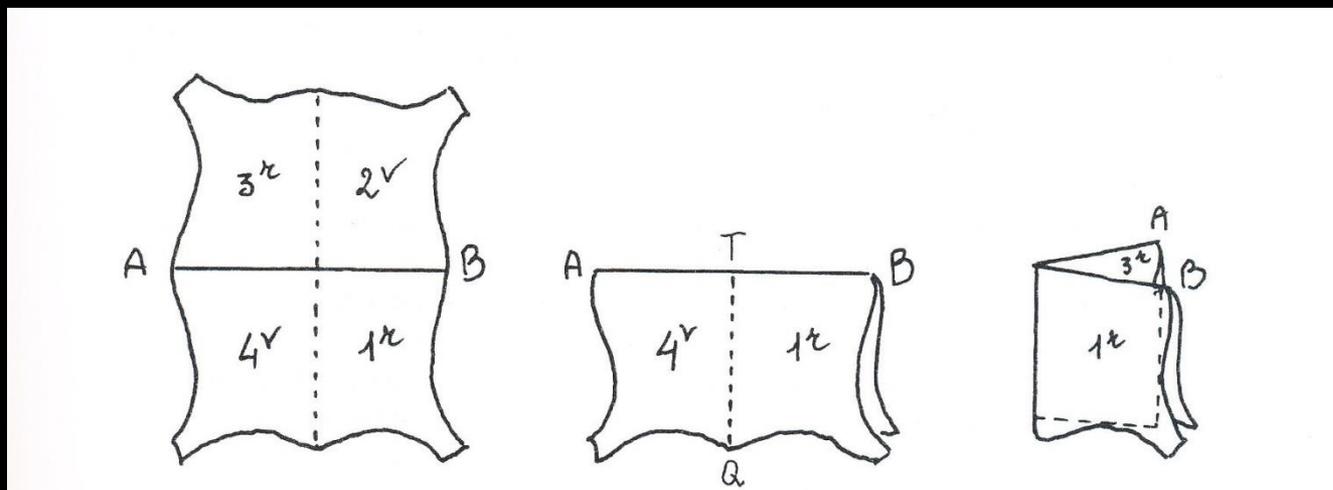
Settenione = 14 fogli

Ottonione = 16 fogli

Omnione = x fogli

Costruzione del fascicolo previa piegatura
(In-folio = perpendicolarmente alla spina dorsale)
In-quarto = 1 binione
(In-ottavo = 1 quaternione)

In quarto

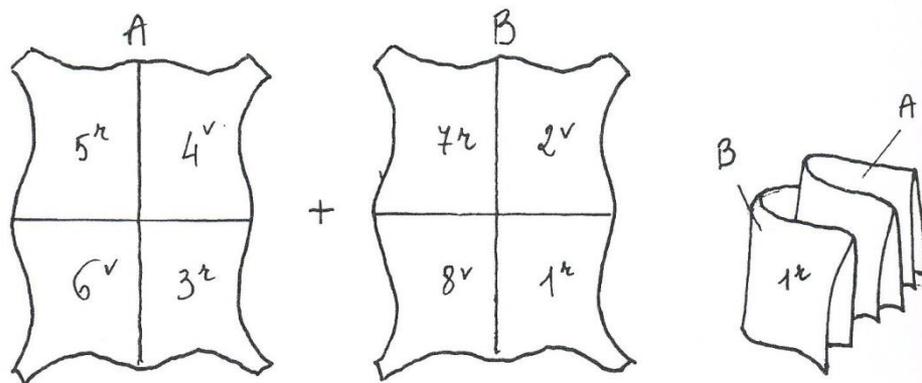

FIG. 23. Formazione del quaternione secondo la formula A^2 (in -quarto).

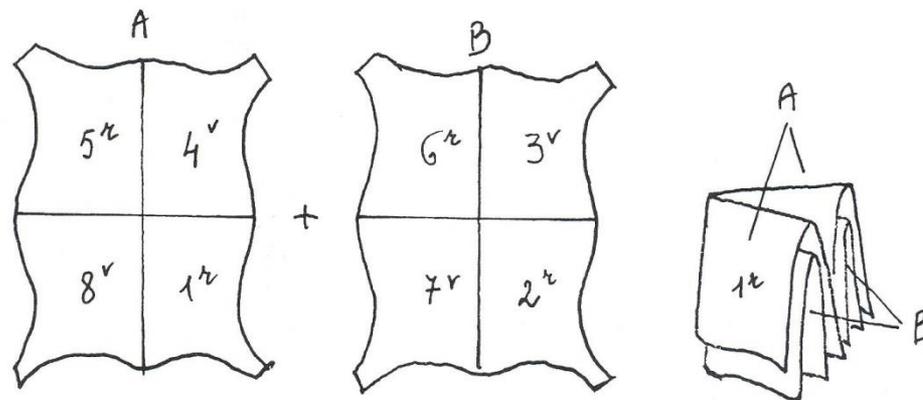

FIG. 24. Formazione del quaternione secondo la formula C^2 (in -quarto).

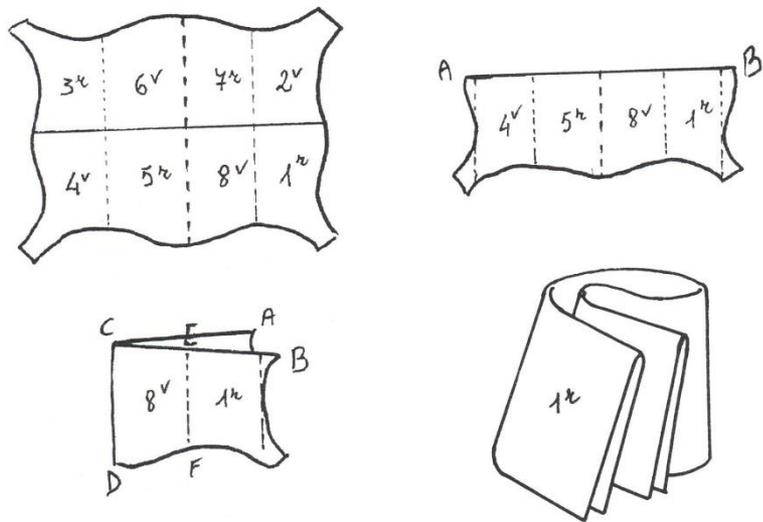

FIG. 25. Formazione del quaternione secondo la formula A (*in-octavo*).

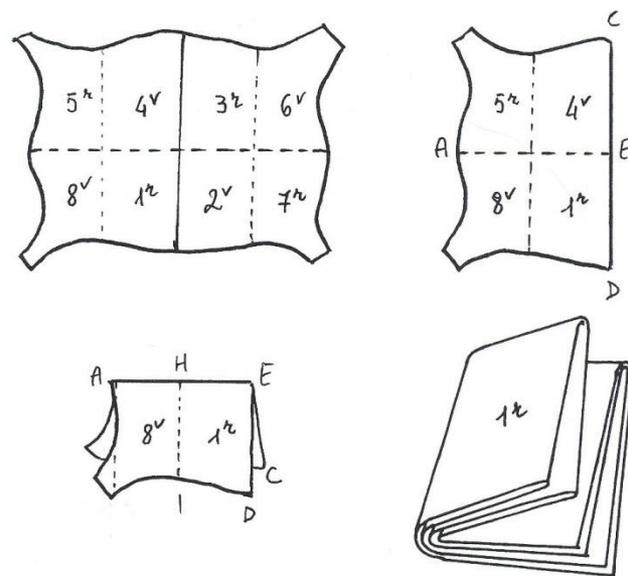

FIG. 27. Formazione del quaternione secondo la formula C (*in-octavo*).

Metodi di descrizione dei fascicoli

Sistema descrittivo: (impiegato nei cataloghi della Biblioteca Vaticana)

Es.: 20 quaternioni, 2 quinioni di cui il I mancante dell'ultimo foglio, 1 quaternione

Formule aritmetiche.

-Base nel computo dei fascicoli (usato nell'Europa occ.)

Es.: 20^8 (il ventesimo fascicolo ha 8 fogli quindi è un quaternione)

20^{8+1} (il ventesimo fascicolo è un quaternione con un foglio aggiunto)

-Base nel tipo di fascicolo (formula tedesca)

Es.: 4^{1-20} , 3^{21} (i primi venti fascicoli sono quaternioni, il ventunesimo è un ternione)

	a	b	c	d	e	f	g	h	i	l
A										
B										
C										

Modello utilizzato per il rilevamento dei dati dimensionali dei manoscritti: specchio rigato, numero delle righe, disposizione del testo.

Bibbia, Firenze, Bibl. Med. Laur., Edili
126, f. 12v

Abulanti. ostendit e maha effigie
 curat: nulla. Et uti ceteris nuda
 nec carnis: nec illis edat: nouit
 reuolub: illis. apparet. q. expb.
 ut i edulcarit illos ad unia codi.
 q. b. q. u. d. au. r. e. c. e. n. a. d. i.
 et die. as. Cunctis m. m. d. u. u.
 n. u. s. i. f. i. c. a. t. e. c. u. a. g. i. u. s. o. m. n. i. c. a. u. r. t.
 q. e. h. e. n. t. a. p. t. a. r. f. u. i. t. f. a. l. u. s. e.
 n. t. q. u. o. n. o. e. d. i. c. a. t. u. r. s. e. p. n. a. b. i. s. s. i. g.
 a. r. e. q. e. d. u. a. t. b. t. e. q. u. e. i. n. n. o. i. e. m. e.
 o. r. e. m. o. n. a. o. g. i. t. l. i. g. u. s. l. a. g. n. e. n. o. u. i.
 f. i. r. m. u. s. r. o. l. l. e. t. a. t. i. m. e. r. i. t. f. e. r. i. q. o. b. i.
 t. e. n. t. n. o. e. s. n. o. r. b. i. e. s. s. u. p. e. y. n. o. m. a.
 n. u. s. i. m. p. o. n. e. t. a. t. e. n. e. f. a. l. t. e. b. e.
 e. r. d. i. s. q. u. e. i. b. p. o. s. t. q. u. a. l. e. u.
 e. u. s. e. a. s. a. s. s. i. p. u. s. e. i. n. e. c. l. i.
 e. r. f. e. c. e. r. a. t. e. t. u. i. t. i. n. i. l. l. i. u. i. e.
 p. r. o. f. e. t. i. p. h. a. u. e. t. u. b. i. q. u. e. d. o.
 i. n. n. o. e. o. p. p. i. t. a. f. i. n. o. i. e. e. o.
 f. i. n. a. r. e. f. e. q. u. a. b. i. f. i. g. u. s.

Lucas
 si rufinac anno
 celsi. ut medicus.
 discipulus aplos. postea paulus o
 scutus usq. ad istos. aus: fuit
 dno sine amine. na neq. uoce
 uqua hns. m. filios. xxvii. anno
 ru obut in bithmia plenus spu
 sco. q. q. iam scripta et euagelium
 p. matthi qd. in uita. p. d. i. q. m.
 uita sco. m. h. g. i. t. i. p. u. m. a. c. h. a. i. e. p.
 n. b. b. e. c. s. e. m. p. t. e. c. u. a. g. i. u. s. i. g. n. i.
 f. i. c. a. s. q. u. e. i. n. p. n. o. p. i. o. a. n. a. t. a. e. s. t.
 t. e. m. p. t. a. e. u. i. n. e. r. e. n. a. q. u. e. e. s. t. o. u. a.
 g. i. u. d. i. s. p. o. s. i. t. i. o. i. s. e. p. o. s. i. t. e. a. m. a. y.
 t. a. m. e. n. e. c. e. s. s. i. t. a. s. l. i. b. e. r. s. f. i. n. t. u. r. p.
 m. a. g. i. s. f. i. c. i. l. i. b. i. o. m. n. i. p. h. a. n. e. u. e.
 t. a. n. i. n. e. a. n. e. d. i. x. i. n. e. m. i. s. t. a. b. u.
 m. a. n. t. a. s. n. e. u. i. d. i. a. s. f. a. b. u. l. i. s. a. d.
 r. e. n. t. i. n. s. o. l. o. l. e. g. i. s. e. s. t. i. m. o. t. e. n. e. n.
 e. u. l. b. e. r. e. a. s. f. a. b. u. l. i. s. a. p. u. l. u. s. f. o. l.
 l. a. t. i. n. o. i. b. i. s. s. e. d. u. c. i. t. e. c. e. n. t. e. n. t. a. u. t.
 t. a. t. e. d. i. a. t. o. n. e. r. e. t. u. e. b. i. e. u. r. i. p. n. a.
 p. i. o. e. u. a. g. e. l. i. i. o. b. i. s. n. a. t. u. r. a. t. e. p. u. i.

pta. cu euagim. scilicet. indica
 ret. o. r. e. b. i. s. d. i. s. e. p. t. e. m. e. t. q. u. e. a. b.
 a. h. i. s. e. i. n. t. e. n. a. C. u. i. i. d. e. p. o. s. t.
 l. a. p. t. u. m. f. i. l. i. u. m. a. p. p. e. t. e. o. e. g. u. a. r. i. o. i. s.
 i. n. e. p. o. i. m. p. l. e. r. e. a. r. t. e. r. e. a. p. n. o. p. i. o.
 n. a. m. u. r. a. t. i. s. h. u. m. a. n. e. p. o. r. t. a. s. p. u. n.
 t. a. e. u. r. r. e. q. u. i. t. u. b. i. a. m. o. s. t. r. a. n. t. i. n. q.
 a. p. t. e. d. e. s. e. a. r. p. n. a. t. u. r. a. f. i. l. i. u. m. i. n. o.
 t. u. r. u. r. e. c. u. r. r. i. t. i. s. u. i. d. i. n. g. u. a. n. o. i. s. a. d.
 m. i. s. s. i. o. m. e. r. s. p. a. b. i. l. i. s. d. i. f. i. c. i. a. s. m. o. i.
 b. i. x. p. i. n. f. i. l. i. p. f. e. t. o. o. p. h. o. i. s. r. e. d. i. e. n.
 t. e. p. a. t. u. f. a. c. i. e. q. q. r. e. r. a. u. t. p. a.
 u. e. i. n. e. u. i. d. i. t. i. p. h. a. t. i. n. e. p. o. C. u. i. u.
 e. e. n. o. i. n. m. a. t. r. o. f. a. c. i. e. n. d. o. r. a. p. l. i. c.
 u. a. c. t. u. i. p. r. e. t. a. s. i. n. m. u. n. i. s. t. o. d. i. t.
 u. r. t. d. i. n. o. m. p. l. o. n. q. a. f. i. l. i. o. p. i. n. o. i. s.
 e. u. e. n. i. t. a. e. a. b. a. p. l. i. s. f. i. c. a. t. a. f. o. r. e. s.
 d. i. n. i. d. e. c. t. i. o. i. s. n. u. s. e. p. t. e. m. i. t. i. s. u. a. p. p. i.
 u. l. u. s. o. s. t. i. m. a. n. q. a. p. a. s. a. e. u. b. d. a. n. t.
 q. d. i. u. o. s. t. i. m. u. l. i. r. e. c. a. l. a. m. i. t. e. d. n. s. e. l.
 i. s. t. e. q. d. e. l. e. g. i. t. u. s. a. c. t. u. a. b. i. b. e. u. a. n.
 e. i. s. p. i. n. g. u. l. a. e. x. p. e. d. i. t. a. n. o. b. i. s. u. n.
 l. e. f. u. q. a. t. i. a. t. i. n. q. o. p. i. r. e. a. g. r. o. l. i. e. p. o.
 t. e. a. r. p. m. u. d. e. f. r. u. c. t. u. b. i. f. i. u. s. e. l. e. u. i.
 t. a. u. m. p. u. b. l. i. c. i. a. m. o. s. t. r. a. t. n. e. n. t. a.
 u. o. l. e. n. s. d. n. i. t. e. m. o. s. t. r. a. s. s. e. u. i. d. e. r. m.
 q. u. a. f. a. l. s. i. d. i. c. i. b. i. p. h. a. n. t. e.

Quonia qd. m. i. n. i. g. n. i. s. f. e.
 e. d. u. r. n. a. r. a. n. o. q. i. n. o. b. o.
 p. l. a. t. e. f. e. r. e. s. i. c. e. r. e. d. i. d. i. n. o.
 o. i. t. q. a. b. a. n. n. o. i. p. i. u. a. d. i. e. t.
 m. i. n. i. s. t. r. i. f. u. i. t. f. i. n. o. i. s. u. s. i. f. e. a. n. a. l.
 f. e. a. t. o. a. p. n. o. p. i. o. o. i. a. d. i. l. i. g. e. r. e. e. x. e. d. i. e.
 e. t. e. i. t. o. p. t. i. m. i. t. e. o. p. o. b. i. l. e. u. e. a. q. f. e. a. r. e.
 u. l. t. i. m. o. d. e. p. e. u. o. r. e.
 m. i. t. a. t. e.

Vir in
 d. i. c. t. i. s. e. r. e. d. i. s. f. e.
 g. i. f. i. c. i. t. e. t. i. c.
 e. o. s. q. u. a. n. o. i. e.
 p. a. c. h. a. n. a. s. e. i. n. c. e. a. b. a. z.
 f. i. r. e. i. l. l. i. e. f. i. l. i. a. b. a. a. a. n. n.
 e. m. o. i. e. l. d. i. f. a. l. t. i. s. e. a. r.

Bibbia di Corradino
 Baltimora Walters Art Gallery, ms. 62

vit niphante. Alu e e u r e. Alu
 ce i p r e c t. N b i s t u e n t i a p u l a c
 h i c e n d u d o e r u t o m c o p i a e a
 q u i l u s e n i s t e t. N i s i f o r e p u c i z
 d' a l l i u s e c o n o i a r e n o r o s q
 p l a g n i s p i t a s d o r. n o m o s t e n t
 p r e t i f o r e. A f f l a c i s t r e i o c o s p n
 a m f a l i s t e. n a a l i p a p i o d e n t e
 u b i s p r e i t p r e s. a l i p a p l e s s p s
 c e r t e s c e r u n t. u g o u l i c a t a r. h n
 s e p t a c e m a n t e. Q d g. A p n a n
 u e r e t. Q u i m m e. S. p r f o r. I t a
 d i a. i c o m o d i n q o p o s s u l a t a m
 I n i t e p a r i t a n a d u e a r e p i. n o
 n e t a e t u r. d u b i s p a i l e s i n t. n e s
 p' p u l t i o g. n e t h a t a r. a n c a p p u
 q r i t o r i i s a b u m. A l r e u d i e r. a
 l r u t a n a n t e. Q d m e n i t e l l i g m
 m e n i p f e n u m. A u d i s a n u l e. c e
 o b a e c c a t o r. a b s a u l t a. n o a p i n o e
 n o r e p l e c o. l r. f. c o n f e c t e r. a i t a s
 u l a p l e s p f e r o. P u l t o r i o s m e t
 f a i t. q u o s. n i p p h a s i c i p u a l i a k a
 m i n i a p o i t e s l e g o. i q u u l a n t
 p r i e g r a d u i t e p r e s. c e n e r. Q d l i
 u o r e t o r i g n t. Q d i p i t o r i a n e s
 m e a r a t. S i a i b i a s l a t e e n i
 d e o. a r a r. i t e r g. a l r e b o s. d u i e f a
 u r b u i m a g i s t r o s u l e. Q d u l i
 l e n e c e r p o t u r e t u e s n i e n t. A l i
 u e n t i c o n e s e p r e a a v a p h i u s u r
 p i c a c e l m o n i a p r a u e n u n t. c e
 c m e n d a t i o n e s e e m p l a r i a l a c a
 q' g r a t. G e a g' l e t a. V e n i s c o a
 u n d a s. Q e c e a p u e c o. c e s i d e i t a
 u s s i m e. u q c a n c u m o p m e s u b i
 r e f e a t a. A g n e s i e c o r. d u m c a
 p e r. o n a c o m b u i u e s q' p o s s u m
 e o c e m s p u q u o s a p t a s i n e l i b r i
 u l l a n t u m e s a n t i f e r e f i n o
 u e m.

Explicat prologus. Inapic
Lib Genetis sine b r e t i t b.

20 p k i
 a p i o a r a
 u e s a u z
 r e a m t
 m a u t e n
 e r a t u a r
 q u a c u a r
 a n e b r e e
 i n n e s t f a
 a e m a b r i
 f i. n i s p c a
 f e r e l a u r
 s i p a q u a
 D i r e p e s
 f a c t u r e
 e r f a c t a c
 l u x. G e n
 d i c e s l y e
 c e m q' c e r
 t o n a. q d i
 u n f i c l u e
 a t i b u s e
 A p p l i a u r
 o p u c e m
 d u e m. q e e
 n e b r a n e c
 c e m. G e n
 o p e r u e s
 p r e r m a
 n e d i e s f
 u n u s. D i
 e q u a q' e s
 f i a t f i r e
 m a n t a r
 i m e d i o a
 q u a t u m.
 q d u n d a t
 a q u a l a b
 a q u i f. G e
 f e a c e s f i
 m a n t a r.
 d u n f i e p
 a q u a s

al accitbas

Plut. 1 dex 7, c. 3r , Dio appare a Mosè

rum cerimonie nu
meris plorum et
leucarum et oblati
ones principum cede
quaz anno h; no co
tem mense quo cree
tum e tabnaculu
nus filiorum isrl d
sarpentis e. Annus
uero uel mensis se
cundus tps noui. c.
significat qd pte x
ad uentum passionis
et resurrectionem usq
ad finem mundi p.
tunc post lapm e
in quo de spualite
gypto submerso uo
plurimone egressus
in nouitate uite a
bulentis et ad tiam
pmissionis tenden
tes in deserto synai
i. in consuetudine tpta
tionum carnis in ce
tua supare uenit
synai enim in pte
tur rub; quo signi
ficatur ecci in qua
apli pdicant et spm
tale pculum gene
ubi loquitur domi
ad moysen quia le
gem tae ad instruc
tionem erudentur.
spualu iustitiarum.

Jes. Seca mansio
e satorb in qua co
quunt panes aza
mas et pumii tendit
tabnaculu. Unde et
locus non accepit
quia satorb in pte

Moyse in
deserto synai
in tab
naculo
federis.
Prima
die me
sis sedi
anno
altero
egressi
onis eo
rum ex
egypto
dicens
Tollite

E qd quis
dicuntur
qz est
ut uba do
mini per
nus
Jes. lib numeri apellat
quia mutata uis isrl
tice pfectorum uirorum
computationem et in ip
pfectiones quaz et in a
fiones asinib; egypt usq
ad mortem moysi in q
dies dedicatiois taber
naculi et oblationu
maius non sine nu
sacramento iumentat
e. e. achalogus aut mi
sionum filiorum isrl
raixl uel que quia p
ma usq ad ultimam
numera simul. xlii.
de quib; maets ab abrahā
usq ad gnationes. xiiij. et a d
usq ad transmigrationem ba
billonis gnationis. lxviij. et
actū migratione babillonis
usq ad xpm gnationes. xiiij.
Per has curie hebreus qui
de terra festinat tūre ad ce
lum et egypto h; seculi derelic
ta terram pmissionis ingre
dicat: uce mirum si illo nu
sacramento pueniat ad ce
lum quo xps apuino puenit
cha uenit ad uirginem qd ad
iozamein uel que qui pleni
gurgite flucis sps scti qd re
duntant.

Prima mansio e in messe
urbs in egiptus egipti sin
by in qua pls congregatus
egre in desertum egipti al
tera die post pascha in cosse
tu egiptiorum quam qd;
comitacionem uel comitru
in pte dicitur qui a comio
sumus ad euangeliuam tu
bam et qd cetera comitru gau

non possunt. Rursum in libro hester alpha
betam ex nuō usq; ad thetam lictam fecim⁹
diuisis locis uolentes. s. septuaginta intpre
tum ordinem p̄ hec insinuare studioso lee
tori. Nos enim. iuxta morem hebreoy ordieꝝ
p̄sequi ⁊ in septuaginta editione malum⁹

Rab. lib. iste hester
quem hebrei inter
agigrapha nunc
rant xpi ⁊ ecce cont
nere sacramenta
hester enim in tyro
ecce p̄lin libat de
periculo interfecto
aman qui in tpe un
quies p̄co commu
ni ⁊ diem celebra
mitat in p̄stros
hystoriam hester ce
pore affueri fuisse
non dubitamus. sꝫ
quis fuit affuerus
ignoramus ioseph
commemorat fuit
se orum xerxis fili
qui post tantum pa
trem p̄side rexit im
perium. hunc qꝫ re
dixit artaxerxes a
pud gregos uocari
qui longinamus ⁊
cognominatus re
gnauit. lxxv. a me
h̄ no uidetur hester
eo tpe fuisse forte
enī hebreos non p̄
tam fuit eam qui

Expliat. p̄f. s̄a ieronim.
Susana in
diaboli assu
eri qui regn
auit ab indi
a usq; ethio
p̄iam super
c. xxvii. p̄ui
cias qm̄ sedit
in solio reg
is. susa ci
uitas regni
eius exordi
um fuit. t
tio igit̄ an
Tertio igit̄ anno
ac. t̄tio. s. tpe h̄
seculi incarnati

Susa metropo
lis ē p̄side. que
auit ystouci
menomus fuit
condidisse ⁊ a
fusi flumio no
men accepisse
ibi ē regis dom
qꝫ lapide ⁊ ma
rio. colupnis
aureo ⁊ laci
narib; gemis
qꝫ distincta ce
li continens si
militari. stel
lis in canaly.
insignita me
dibilia multa
ibi affuerus co
muniū ma
ximus diuitū
⁊ delictis copi
osum celebra
uit. uirtus na
qꝫ sacri eloqui
sic aliqñ tū fac
ti narrant ut
uentura expi
mat sic facto

Plut., 3dex 1, c.
109v, Incipit del
libro di Esther

GAIJ PLINII SECVNDI NOVECOMENSIS PRE
FATIO IN LIBRO DENATVRALI HISTORIE ADVE
SPASIANVM INPERATOREM INCIPIT
F E L I C I T E R ~

LIBROS NATVRALIS HISTORIE NOVIT

Vni camentis quiritum tuorum opus natum apud me pro
xima futura licentiore epistola narrare constitui tibi iocun
dissime Imperator. Sit enim hoc tui prefatio uerissima diu
maxime confitebitur in patre. Namq; tu solebas putare ali
quid esse meae negat ut obiciere molliam Catullum conter
nuntium meum agnosces & hoc astrensere uerbum. Ille enim
ut scis per mutatus prioribus sillabis duriusculum se fecit
q̄ uolebat existimari a ueriolis tuis & familiaris simul ut hac
mea petulantia fiat quod proxime non fieri questus es in

alia proci epistola nostra ut in quodam acta exeat seane q̄ omnes q̄ ex equo recu
ruat imperium triumphalis & censorius tu socius, consul ac tribunus potestatis
particeps, & quod huius nobilitas fecit dum illud patri pariter & equitum ordinem praestit
praefatus pectori eius, omnia q; hoc rei publice & nobis quidem, qualis incastrensibus
tuberis no nequiq; ante mutauit fortune amplitudo in his nisi ut prodesset tantum
dem posses ut uelles. Itaque cum ceteris inuenerationem tu pareant omnia illa no
bis ad colendum te familiaris, audacia sola superest. Hanc igitur tibi imputabis & in
nostra culpa tibi ignosces. Perfricat faciem nec tamen proficiet, quoniam alia una occu
ris ingentis & longius etiam submones ingentibus facibus fulgeat in nullo nunquam
uerus dicta uel eloquentie tribuntur potestatis secundis. Quanto ta ore patris
laudis tonat, quanto fratris amas, quantum in poetica est, o magna secunditas animi
quemadmodum fratrem quoque imitaueris excoctasti. Sed hoc quis possit intepi
dul existimare, subituri ingenti tui iudicium praeferam lacertium. Neq; enim si
mili est conditio publicantium & nominatum tibi dicantium. Tam possim dicere,
quid ista legis Imperator. Humili uulgo scripta sunt agricolarum opificum turbe
denique studiorum octosis. Quid te iudicem facit, cum hanc operam condicerem no
eras in hoc albo. Maiorem te sciebam, q̄ ut descensurum huc putarem. Preterea est
quiescam publica etiam eruditorum reuocatio. Virtus illa & M. Tullius extra omne
ingentiam positus, & quod miremur per aduocatum defenditur, nec ideo istis
inanium persium hoc legere uolo lunum, congrum uolo. Quod si hoc Lucius qui
primus condidit stimalum legerit, quasi abalationem & uti perationem reputabit.
Primitum Satiricum carmen conscripserit, in quo utiq; uti peratio inuicem, co
tinetur. Nam autem dicit, quod uti perationis signum uel maxime nalo de la
randum dicendum q̄ est. Si aduocatum sibi putauit Cicero mutandam, praefertim
cum de republica scriberet, quanto nos excelsatius ab aliquo iudice defendimur. Sed
hoc ego tibi nunc patrocina ademi nuncupatione, quoniam plurimum refert
fortatur aliquis iudicem an eligat. Multum q; apparatus interest apud inuitati
hospitem & oblatum, cum apud Catonem illum ambitus hostem & repulsumq;

Plut. 20 sin 1
Plinio, Naturalis Historia
Firenze, sec. XV

